

**Ն. Ֆ. ՔՐՍԱՔՅՈՒՐԵՔԻ «ՄԵԾ ԱՐԵՎԵԼՔԻ» ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ՝
ԻԲՐԵՎ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ
ԱՐԴԻ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ ԱՅԼԱՏՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔԵՏԻՊ
(հակահայկականության դրսևորումների օրինակով)¹**

Արշակ Գևորգյան²

DOI 10.46991/jos.2023.24.2.332

Սույն հոդվածում անդրադարձ է կատարվում իսլամական անհաշտ գաղափարախոս Նեջիփ Ֆազլլ Քրսաքյուրեքի առաջ քաշած գաղափարական դրույթներին՝ եզրակացնելով, որ վերջինիս «Մեծ արևելքի» տեսլականը տասնամյակներ շարունակ ծառայել է որպես ոչ թուրք փոքրամասնությունների հետ հարաբերություններում արտախմբային բացառման արքեստիպ: Վերակենդանացնելով իսլամն իբրև ինքնության խորհրդանիշ և քաղաքական մտքի առաջնային աղբյուր՝ Քրսաքյուրեքը հանդես է եկել ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների նկատմամբ էթնիկ գտումների կիրառման դիրքերից:

Հոդվածում ընդգծվում է թուրքական քաղաքականության և Թուրքիայում իսլամական պահպանողականության էվոյուցիայի վրա Քրսաքյուրեքի գաղափարների թողած անանցողիկ ազդեցությանը: Թուրքիայի ներկայիս նախագահը ևս մեծապես կրում է Քրսաքյուրեքի ազդեցությունը, և Էրդողանի պոպուլիստական քաղաքական գործիքակազմը նշանակալի չափով ձևավորվել է հենց նրա գաղափարախոսության ազդեցությամբ: Ավելին՝ անգամ էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ Էրդողանի մոտեցումներում կարելի է տեսնել Քրսաքյուրեքի գաղափարների որոշակի ազդեցություն:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (Թեմայի ծածկագիր՝ 22YR – 6B008:

² Արշակ Գևորգյանը ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ է, պ.գ.թ., էլ. փոստ՝ arshak.gevorgyan@ysu.am, ORCID 0009-0006-5275-9977:

Ուսումնասիրելով Քրսաքյուրեքի հիմնարար աշխատությունը՝ «Գաղափարական ցանցն» իր այլ գեղարվեստական և հրապարակախոսական աշխատանքների համատեքստում՝ փորձ է արվում վերհանել դրանցում հակահայկականության դրսևորումները: Ընդհանուր առմամբ, փոքրամասնությունների հարցի նկատմամբ Քրսաքյուրեքի վերաբերմունքը խտացված է նրա անթաքույց այլատյաց կարգախոսում. «կա՛մ մեզնից մեկը դարձիր, կա՛մ մեզնից հեռացիր»:

***Բանալի բաներ՝** Նեջիփ Ֆազլի Քրսաքյուրեք, այլատյացություն, ժխտողականություն, իսլամական պահպանողականություն, հակահայկականություն, Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններ, Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդան:*

1983 թ. մայիսի 26-ին Ստամբուլի Ֆաթիհ մզկիթի մոտ հազարավոր աջակիցներ վերջին հրաժեշտն էին տալիս իրենց «Վարպետին»՝ թուրքական իսլամականության առանցքային գաղափարախոսներից Նեջիփ Ֆազլի Քրսաքյուրեքին³: Նրանց թվում էր Նեջմեթին Էրբաքանի «Բարօրություն» կուսակցության 29-ամյա ակտիվիստ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդանը⁴, որին վիճակված էր տարիներ անց դառնալ երկրի քաղաքական պատմության առավել նշանավոր գործիչներից մեկը:

Շուրջ երկու տասնամյակ անց՝ 2002 թ., խոսելով «Էկոնոմիստի» թղթակից Ամբերին Ջամանի հետ, Էրդոդանն առանձնացրել է հենց Քրսաքյուրեքին՝ նշելով, որ համաշխարհային գործիչներից վերջինս է իր վրա ամենամեծ ազդեցությունն ունեցել (@amberinzaman, հունվարի 3, 2013)⁵: Ի տարբերություն իր երբեմնի գաղափարակից ընկերնե-

³ Necip Fazıl Kısakürek topırağa verildi, *Milliyet*, Mayıs 27, 1983: 6.

⁴ Genç K., Reading Between the Lines: The slow reveal of Recep Tayyip Erdoğan's grandiose vision, *World Policy Journal* 35, no. 2, June 2018, pp. 47-55, <https://doi.org/10.1215/07402775-7085616>.

⁵ Էրդոդանը 2021 թ. վերահաստատել է, որ երկու հեղինակ է իր վրա ամենամեծ ազդեցությունն ունեցել. «Նախ՝ վարպետ Նեջիփ Ֆազլի Քրսաքյուրեքը, այսպա՛ [լրագրող] Հասան Քարաբայան»: St u “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Vefatinin 6. Yıl

րից որոշների⁶ Էրդողանը Քրսաքյուրեքի նկատմամբ անվերապահ հիացմունքը չի կորցրել քաղաքական կարիերայի ողջ ընթացքում՝ շեշտելով, որ նրա գաղափարներն այսօր էլ «*շարունակում են առաջ-նորդել*»⁷ իրենց: Քրսաքյուրեքի քաղաքական հարացույցն իրոք բավական լայնորեն է տարածված Էրդողանի թիմակիցների շրջանում⁸, և, թեև ԱԶԿ-ում այն կիրառում են որոշակիորեն ընտրողաբար⁹, ուսումնասիրողներից ոմանք նրան համարում են անգամ կուսակցության «*գաղափարական ճարտարապետն ու նախակարապետը*»¹⁰:

Նեջիփ Ֆազըլը գցել է թուրքական աջակողմյան քաղաքական լեզվի գաղափարական հիմքերը, իսկ նրա գրչի անգամ ամենահակասական դրսևորումները տասնամյակներ շարունակ ազդեցություն են ունեցել թուրքական իսլամականների և պահպանողական-ազգայնականների հայացքների ձևավորման վրա: Քրսաքյուրեքի «Իսլամի վե-

Dönümlünde Hasan Karakaya'yı Anma Programı'na katıldı, T.C. Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/134175/cumhurbaskani-erdogan-vefatinin-6-yil-donumunde-hasan-karakaya-yi-anma-programi-na-katildi>, (10.09.2023):

⁶ Թուրքիայի նախկին նախագահ և ԱԶԿ համահիմնադիր Աբդուլլահ Գյուլը, օրինակ, հետագայում խոստովանել է, որ որոշակի ամոթ է զգում Քրսաքյուրեքի գաղափարներից որոշների համար: Տե՛ս MacLean G., *Abdullah Gul and the Making of the New Turkey*, London: One World, 2014, p. 48:

⁷ Necip Fazıl Ödülleri, kültür-sanat dünyamıza yön veren etkinliklerden biri hâline gelmiştir.” T.C. Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/134121/-necip-fazil-odulleri-kultur-sanat-dunyamiza-yon-veren-etkinliklerden-biri-h-line-gelmistir>, (10.09.2023):

⁸ 2013 թ. փոխվարչապետ Բեշիր Աթալայը, օրինակ, իր խոսքում ուղղակիորեն նշում է. «*Սկսած նախագահ Աբդուլլահ Գյուլից և վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանից՝ երկիրը ղեկավարող ողջ թիմը, այդ թվում՝ կառավարության մեծամասնությունը կրում է վարպետ Նեջիթ Ֆազըլի ազդեցությունը*»: Տե՛ս Necip Fazıl'ın takdir ettiği genç Erdoğan'dı, *Haber 7*, մայիսի 20, 2013, <https://www.haber7.com/kulturel-etkinlikler/haber/1028689-necip-fazilin-takdir-ettigi-genc-erdogandi>, (10.09.2023)m:

⁹ Այս տեսակետի մանրակրկիտ հիմնավորումը տե՛ս Uzer U., Conservative Narrative: Contemporary Neo-Ottomanist Approaches in Turkish Politics, *Middle East Critique* 29, no. 3, May 2020, pp. 275–90, <https://doi.org/10.1080/19436149.2020.1770444>:

¹⁰ Yavuz M. H., *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York: Oxford University Press, 2020, p. 44.

րաքաղաքականացման»¹¹ ջանքերը, ըստ էության, նշանակալի ներդրում են ունեցել թուրքական հասարակական համակարգի վերափոխման վրա, իսկ նրա՝ գաղափարական հակառակորդներին դիվակա-նացնելու և անվանարկելու փորձերը տեղ են գտել էրդողանի պոպուլիստական քաղաքական գործիքակազմում¹²:

Ինքը Քըսաքյուրեքը, նշանակալիորեն կրելով կայսրությունների վերելքի ու անկման Իբն Խալդունի ընկալման ազդեցությունը, պատմության ընթացքը դիտարկում էր ոչ թե գծային, այլ շրջափուլային տրամաբանության մեջ¹³: Ուստի խորհրդանշական է, որ նրա և նրա ստեղծագործությունների կարևորությունն առավել է ընդգծվել երկու սերնդային շրջափուլ անց, երբ էրդողանի իշխանության տարիներին արդեն հասունացել է «*կրոնամոլ և քինախնդիր մի սերունդ*» (*dindar ve kindar nesil*), որի համար Քըսաքյուրեքի «Կոչ երիտասարդությանը» ոչ պակաս, կամ գուցե ավելի կարևոր է, քան Աթաթյուրքի համանուն կոչը¹⁴:

¹¹ Եզրույթն առաջարկվել է Բուրհանեթթին Դուրանի կողմից իր ուշագրավ ատենախոսության մեջ: Sté u Duran B., Transformation of Islamist Political Thought in Turkey from the Empire to the Early Republic (1908-1960): Necip Fazıl Kısakürek's Political Ideas, PhD diss., Bilkent University, 2001, p. 239:

¹² Sté u Türk H. B., Demonization, Derision, Polarization: Turkish President Recep Tayyip Erdoğan's Political Rhetoric," in *Debasing Political Rhetoric: Dissing Opponents, Journalists, and Minorities in Populist Leadership Communication*, ed. Ofer Feldman, Singapore: Springer, 2023, pp. 190-191:

¹³ Kısakürek N. F., *Konuşmalar*, İstanbul: Büyük Doğu, 1994, s. 211.

¹⁴ Քըսաքյուրեքն իր 1975 թ. ապրիլի 25-ի կոչով ուղղակի հակադրվում էր Աթաթյուրքի հայտնի «Ճատի» շրջանակում 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ին երիտասարդությանն ուղղված կոչին (*Gençliğe hitabe*)՝ առաջ քաշելով քինախնդիր (*kininin davacı*) երիտասարդի՝ հետագայում էրդողանի կողմից մասսայականացված կոնցեպտը: Տեքստը տե՛ս Kısakürek N. F., *Hitabeler*, İstanbul: Büyük Doğu, 1999, s. 47: Դիքինի համալասարանի պրոֆեսոր Բիսան Յըլմազն էրդողանի գաղափարական ազդեցությամբ մեծացած քինախնդիր սերնդին դիպուկ կերպով կոչում է «*Homo Erdoğanist*»: Նմտ.՝ Yılmaz İ., *Creating the Desired Citizen: Ideology, State and Islam in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, pp. 165-68:

Նեջիփ Ֆազլի ազդեցությունն Էրդողանի աշխարհայացքի վրա խորն է և համակողմանի: Վերջինս ինքն է խոստովանում, որ Քրսաքյուրեքն ու նրան բաժին հասած փորձություններն օգնել են իրեն վերախմաստավորել պատմությունն ու ներկան¹⁵: Անցյալի նկատմամբ Թուրքիայի նախագահի որոշակիորեն ռեֆլեքսիվ հաստատված մոտեցման արմատները թերևս պետք է որոնել հենց քրսաքյուրեքյան «*չեմ հավատում ինձ սովորեցվող պատմությանը*» (*İnanmıyorum bana öğretilen tarihe!*) կարգախոսի մեջ¹⁶: Ինչպես նկատել են որոշ ուսումնասիրողներ, «*Քրսաքյուրեքի մտածողության ազդեցությունը տեսանելի է նաև էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ՝ Էրդողանի մոտեցման մեջ*»¹⁷: Քրսաքյուրեքի «Մեծ արևելքի» գաղափարախոսությունն ինքնին կառուցվում է թուրք-իսլամական և արևմտյան քաղաքակրթությունների հակադրության «*մենք-նրանք*» դիխոտոմիայի վրա, իսկ «*սրբազան արժեքների մաքրության*» պաշտպանության (*mukaddesatçılık*) ճանապարհին առաջարկվող քրսաքյուրեքյան լուծումներն ու դրանց մեթոդները հիշեցնում են նացիստական Գերմանիայում կիրառվող մեխանիզմները¹⁸: Այս համատեքստում պետք է նկատել, որ թեև էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ Նեջիփ Ֆազլի հայացքները, որոնք արդարացիորեն կարելի է համեմատել Հիտլերի հայացքների հետ¹⁹, գերազանցապես վերլուծվել են հակասե-

¹⁵ Singer S. R., ERDOGAN'S MUSE: The School of Necip Fazıl Kısakürek, *World Affairs* 176, no. 4, November/December 2020, p. 82.

¹⁶ Հմմտ. Özdenören R., Necip Fazıl Kısakürek in *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 6 - İslamcılık*, ed. Tanel Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim, 2005, s. 140:

¹⁷ Cornell S. E., Erbakan, Kısakürek, and the Mainstreaming of Extremism in Turkey, Hudson Institute, <https://www.hudson.org/national-security-defense/erbakan-k-sak-rek-and-the-mainstreaming-of-extremism-in-turkey>, մուտքի ամսաթիվ 10.09.2023.

¹⁸ Bacık G., Seker S., Turks versus the West: Civilizational Populism in Turkey's Ruling Coalition, *Religions* 14, no. 3 March, 2023, p. 10, <https://doi.org/10.3390/rel14030394>.

¹⁹ Findley C. V., *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007*, New Haven: Yale University Press, 2010, p. 340.

մականության դիտանկյունից²⁰, Թուրքիայի քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ նրա մոտեցումները ևս նշանակալի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

1968 թ. առաջին անգամ հրատարակված և Նեջիփ Ֆազլիի հրապարակախոսական մտքի խտացումը՝ «magnum opus»-ը համարվող²¹ «Գաղափարական ցանց» (*İdeolocya örgüsü*) աշխատության մեջ «Մեծ արևելքի» ընդհանուր կաղապարի ներքո բյուրեղացվում է ազգակերտման և պետականաստեղծման քրսաքյուրեքյան իդեալը: Թուրքականության ինստիտուցիոնալացումը պայմանավորելով բացառապես իսլամի գործոնով²²՝ նա աշխարհին նայում է սեփական կրոնի նեղ պատուհանից: Քրսաքյուրեքն ինքն իր գաղափարախոսությունը նկարագրում է իբրև «*իսլամականության համհարզ*» (*İslâmiyet'in emir subayı*)²³: Այս համատեքստում հարկ է հիշատակել, որ 1934 թ. շեյխ Աբդյուլհաքիմ Արվասիի (Ուշըշըք) հետ ծանոթությունից հետո Քրսաքյուրեքը կրում էր խալիդիական ճյուղի նաքշբանդիական սուֆիական գաղափարների լուրջ ազդեցությունը²⁴:

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, Bali R. N., *Antisemitism and Conspiracy Theories in Turkey*, İstanbul: Libra Kitap, 2013, pp. 140–58; Baer M.D., *An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic*, *Jewish Quarterly Review* 103, no. 4, Fall 2013, pp. 537–39, <https://doi.org/10.2307/43298763>; Özkaya M. C., *Fundamentalism, Anti-Semitism and the East-West Division from the Perspective of Necip Fazıl Kısakürek*, *Tarih ve Günce* 1, no. 3, Summer 2018, pp. 187–216; Kuru H., *Türkiye'de Antisemitizm ve Büyük Doğu Dergisi*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011:

²¹ «Այս աշխատությունն իմ ողջ գրչությունն է, իմ իմաստությունը, իմ ամեն ինչը...»: Kısakürek N. F., *İdeolocya örgüsü*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2005, s. 568:

²² Kısakürek, *İdeolocya*, s. 64, 72.

²³ Kısakürek, *İdeolocya*, s. 12.

²⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Mardin Ş., *Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakşibendi*, in *Cultural Transitions in the Middle East*, ed. Ş. Mardin, Leiden: Brill, 1994, pp. 189–213:

Ուշագրավ է, որ շեյխ Արվասիին նվիրված Քրսաքյուրեքի «Նա և էս» հուշագրության մեջ վերջինս նշում է, որ իր սիրելի մուրշիդը 1916 թ. 56 տարեկան հասակում ստիպված է եղել թողնել Վանը, քանի որ ռուսական զորքերի մոտենալուն զուգա-

«Գաղափարական ցանցում» հեղինակն իր պատկերացրած ամբողջատիրական ուտոպիստական պետության ղեկավարի²⁵ հրամանների (*Başyücelik emirleri*) տեսքով ամփոփում է Թուրքիայի քաղաքացի ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների նկատմամբ սեփական վերաբերմունքը: Ըստ նրա՝ անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները պետք է ձեռնարկվեն, որպեսզի «*թուրքական հայրենիքը պատկանի միայն մուսուլմաններին ու թուրքերին և լիովին մաքրվի որևէ դավաճան ու կասկածելի տարրից*»²⁶: Քրսաքյուրեքի համար գտման ենթակա հիմնական տարրերը կրոնափոխներն ու հրեաներն են, որոնց հաջորդում են հույները, հայերն ու ավելի փոքր քրիստոնյա փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, որոնք կրոնի, ոգու և արժեքների տեսանկյունից անհամատեղելի են թուրքերի հետ: Դեպի էթնիկ գտման այս այլամերժ նպատակը հեղինակն առաջնորդվում է՝ ձևակերպելով «*կա՛մ մեզնից մեկը դարձիր, կա՛մ մեզնից հեռացիր*»²⁷ հիմնարար կարգախոսը: Մա, ի տարբերություն հրեաների, հույների և հայերին թույլ էր տալիս թուրքական հպատակությունը պահպանելու նպատակով ընդունել իսլամական և թուրքական ինքնություն:

հեռ հայերն այնտեղ ապստամբություն էին բարձրացրել: Տե՛ս Kısakürek N. F., *O ve ben*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009, pp. 120-21: Այս հանգամանքը ևս դեր է խաղացել հայերի նկատմամբ Նեջիփ Ֆազլի վերաբերմունքի ձևավորման վրա:

²⁵ Ըստ Նեջիփ Ֆազլի «Մեծ արևելքի» գաղափարախոսության՝ իդեալական պետությունը (*Başyücelik devleti*) կառուցվում էր գաղափարական 9 սկզբունքների հիման վրա՝ ոգեղենություն (*ruhçuluk*), որակականություն (*keyfiyetçilik*), անձնականություն (*şahsiyetçilik*), բարոյախոսություն (*ahlakçılık*), ազգայնականություն (*milliyetçilik*), դրամազլիի և գույքի վերահսկողականություն (*sermaye ve mülkiyette tedbirçilik*), համայնականություն (*cemiyetçilik*), համակարգայնություն (*nizamçılık*), միջամտականություն (*müdahaleçilik*): Այն իր բնույթով իսլամական ազգ-պետություն էր, որ միավորում էր բացարձակ իշխանության (*mutlakiyet*), հանրապետության և միակուսակցական բռնապետության առանձին տարրերը: Հմմտ.՝ Kısakürek N. F., *Devlet, Büyük Doğu*, Aralık 23, 1949, s. 2; Kısakürek N. F., *Teşkilat ve İdare, Büyük Doğu*, Ekim 27, 1950, s. 2:

²⁶ Kısakürek, *İdeolocya*, s. 334.

²⁷ Kısakürek, *İdeolocya*, s. 335.

Հրաժարվողները հրեաների և կրոնափոխների հետ ենթակա էին երկրից մասսայաբար վտարման:

Քրսաքյուրեքը փոքրամասնությունների նկատմամբ սեփական մոտեցումն արտածում է նաև օսմանյան անցյալի վերաիմաստավորման սեփական փորձերի վրա՝ առաջնորդվելով պատմությունն ըստ նպատակահարմարության խմբագրելու հակազիտական մոտեցմամբ²⁸: Թեև հայերի, ռուսների²⁹ և անգլիացիների կողմից օսմանյան ժամանակաշրջանում վարվող քաղաքականության ակունքներում Քրսաքյուրեքն իբրև հիմնական դրդիչ ուժ տեսնում է հրեաներին³⁰, հայերը ևս նրա այլատյացության թիրախում են: Ըստ Քրսաքյուրեքի՝ Աբդուլ Համիդ II-ի «Կարմիր սուլթան» մականունը, օրինակ, անարդարացիորեն հորինվել է հենց հայկական շրջանակում և ապա միայն շրջանառության մեջ դրվել նրա թշնամիների կողմից³¹: Աբդուլ Համիդի անեծքով և թուրքական ինքնիշխանությունը թուլացնելու նպատակով իթթիհաթականներին աջակցելու հանգամանքով է հեղինակը

²⁸ Հմմտ. Özdenören, *Necip Fazıl Kısakürek*, 139-49: Ինչպես դիպուկ նկարագրում է հետազոտողներից մեկը՝ «Քրսաքյուրեքի համար կարևոր է ոչ թե պատմական ճշգրտությունը, այլ պատմության և քաղաքականության վերաբերյալ հետճշմարտության (post-truth) սեփական ընկալումը»: St' u Uzer, *Conservative Narrative*, p. 8:

²⁹ Քրսաքյուրեքի գաղափարական ընկալմամբ՝ թուրքական ոգու թշնամի համարվող «ռուս-մոսկոֆները» դիտարկվում են իբրև «մուսուլման-թուրք» թեզի բնական և բացարձակ հակաթեզ: Հմմտ. Kısakürek N. F., *Moskof*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1999, ss. 5-6:

Հակառուսականության գիծը կարմիր թելի նման անցնում է նաև Նեջիփ Ֆազլի գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Նրա «Արյունոտ գլխանոց» (Kanlı Sarık) պիեսի սյուժեն, օրինակ, կառուցված է «Կարսում թուրք-մուսուլմանների գոյության պայքարի» վրա, որում կենտրոնական դեր է խաղում այսպես կոչված «Մոսկվայից եկող աղետի» գաղափարը: Ընդ որում, աղետը, ըստ հեղինակի, աշխարհամարտի ավարտից հետո Կարս է գալիս ոչ թե ռուսների, այլ հայերի միջոցով, որոնք քաղաքում կոտորած են իրականացնում: St' u Kısakürek N. F., *Kanlı Sarık* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2005):

³⁰ St' u Kısakürek N. F., *Ulu Hakan İkinci Abdülhamîd Han*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2013, 322:

³¹ Kısakürek N. F., *Ulu Hakan*, s. 242.

պայմանավորում առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերին պատահած աղետը, որը Քրսաքյուրեքը բնորոշում է լոկ որպես ունեզրկում³²: Նրա կարծիքով՝ ն՛ հայերը, ն՛ թուրքերը բռնաճնշման են ենթարկվել, սակայն ամենահալածված կողմը հենց թուրքերն են: Ըստ էության հանրապետական Թուրքիայում առաջիններից մեկը բարձրաձայնելով 1915 թ. տեղի ունեցածի մասին՝ Քրսաքյուրեքը, սակայն, լիովին աղավաղում է իրականությունը. «*Եթե հայերը միայն «Իթթի-հաթ վե թերաքքիի», մի փոքր էլ՝ սեփական կոմիտեի* [Դաշնակցության, – հեղ.] բռնաճնշմանն են ենթարկվել, ապա թուրքերը՝ նրանց բռնաճնշումը... Այսինքն՝ հայերի նկատմամբ տեղի ունեցածը թուրք ազգը չի անել, այլ «Իթթիհաթ վե թերաքքին»՝ իր հատուկ կադրերով: Սակայն հետևանքները կրում է ոչ թե «Իթթիհաթ վե Թերաքքին», այլ թուրք ազգը: Ու սա ոչ միայն Դաշնակցությունը, այլև նրան հարող հայ ազգն է անում»³³: Տարիներ անց զոհի ու հանցագործի հավասարեցման, զոհի անվանարկման և ոճրագործության մասշտաբների արհեստականորեն փոքրացման նույն հնարքները կարելի է տեսնել նաև Թուրքիայի նախագահ Ռ.Թ. Էրդոհանի լեզվական զինանոցում³⁴: ԱԶԿ իշխանու-

³² Kısakürek N. F., *Ulu Hakan*, s. 246-247.

Քրսաքյուրեքը գահընկեց արված Արդուլ Համիդի շուրթերով գոռունակություն է հայտնում առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայերի հետ տեղի ունեցողի համար. «*Ո՛վ արդար [Աստված], այժմ էլ ինձ տապալողներին ստիպում ես ծվատել հայերին, որոնք ինձ կոչում էին «Կարմիր սուլթան» և անում ձեռքներից եկածն ինձ տապալելու համար*»: Kısakürek, *Ulu Hakan*, 75-76.

³³ Kısakürek N. F., *Tarih Boyunca Büyük Mazlumlar*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2010, s. 557.

³⁴ Այս տեսակետից ուշագրավ է հատկապես Էրդոհանի՝ 2011 թ. նոյեմբերի այսպես կոչված «Դերսիմի ներողությունը», որով փորձ էր արվում ներողության քողի ներքո խեղաթյուրել պատմական իրողության բուն էությունը: Իր խոսքում Թուրքիայի վարչապետն հիշատակել էր Նեջիփ Ֆազլիի 1969 թ. հրապարակած «Վերջին շրջանի կրոնական հալածյալները» (*Son Devrin Din Mazlumları*) ուսումնասիրությունը: Ավելին՝ թուրքական «Ջումհուրիյեթի» լրագրող Օզգուր Մումջուլի կարծիքով, ներողության տեքստի գաղափարական արտոնագիրը տրվել է հենց Քրսաքյուրեքի կողմից: Հմնտ. Mumcu Ö., Erdoğan'a Dersim vizesini kim

թյան ողջ ընթացքում ակնհայտ է, որ Էրդողանը «*հետևում է Քրսաքյուրեքի օրինակին, որը հայերի, քրդերի, ալևիների և սուննիների նկատմամբ կիրառված տարբեր տեսակի և աստիճանի պետական բռնությունը նվազեցնելով տեղավորում է «մարդկանց ողբերգություն» եզրույթի ներքո»*³⁵

Քրսաքյուրեքի գաղափարական հայացքներն արտացոլված և երբեմն էլ ավելի լայնորեն են մեկնաբանված իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Հայ-թուրքական հարաբերությունների թեման առանցքային դեր է զբաղեցնում նրա՝ վերոհիշյալ «Արյունոտ գլխանոց» պիեսում, որն անդրադառնում է 1807-1920 թթ. Կարսում ծավալվող իրադարձություններին³⁶: Ի թիվս այլնի՝ դրանում Նեջիփ Ֆազլը մեջբերում է Արփաչայը Վելի Շեֆիլի աշուղի երգերից մեկից մի հատված, որը լավագույնս է արտահայտում հայերի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը. «*Ստովածս մոտ օրերում թող քո պատիժը տա, թող թաս-թաս թույն խմես, ո՛վ հայ*»³⁷: Ընդհանրապես, Քրսաքյուրեքը չի խորշում փոքրամասնությունների վերաբերմամբ կիրառել առօրյա խոսակցական լեզվում հանդիպող վիրավորանքներ: «Արյունոտ գլխանոցում», օրինակ, հայերն անվանվում են «*Մոսկվայի շուն*»

verdi?, *Cumhuriyet*, Kasım 19, 2014, <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/ozgur-mumcu/erdogana-dersim-vizesini-kim-verdi-143697>, մուտքի ամսաթիվ 15.08.2023:

³⁵ Sté u Ayata B., Hakyemez S., The AKP's engagement with Turkey's past crimes: an analysis of PM Erdoğan's "Dersim apology, *Dialectical Anthropology* 37, no. 1, March 2013, s. 139, <https://doi.org/10.2307/42635386>:

³⁶ Ստեղծագործության մանրամասն վերլուծության համար տե՛ս Haznedaroğlu A., Necip Fazıl Kısakürek'in tiyatro eserlerinde tarih, Yüksek lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2012, ss. 143-68:

³⁷ «*Mevlâm tez günlerde belânı versin // İçersin ağuyu tas tas Ermeni!*» Sté u Kısakürek N. F., *Kanlı Sarık*, s. 102: Շեֆիլիի այս և 20-րդ դարասկզբին թուրքական ժողովրդական բանահյուսության մեջ հավահայ այլ դրսևորումների համար տե՛ս Sakaoglu S., "Doğu Anadolu'daki Mezalimin Âşık Edebiyatına Yansımaları," *Türk Kültürü Dergisi* 34, no. 403, 1996, ss. 675-84; Makas Z., Milli Birlik ve Beraberliğimizde Ozanların Rolü, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 11, no. 33, Kasım 1995, ss. 825-37:

(*Moskof iti*)³⁸: Նույն միտումը նկատում ենք նաև Էրդողանի հանրային խոսքում, որի կողմից բնաջնջման փորձի վերապրյալ քրիստոնյաների նկատմամբ տխրահռչակ «սրի մնացուկներ» (*kılıç artığı*) տարածված վիրավորական արտահայտության օգտագործումը անգամ ոճապես հիշեցնում է Քրսաքյուրեքին³⁹:

Թեև Քրսաքյուրեքը ուսումնասիրող լայն շրջանակներին ավելի հայտնի է իր ընդգծված հակահրեական ուղղվածության գաղափարներով⁴⁰՝ նրա գաղափարախոսության մեջ ոչ պակաս առանցքային է արևմտյան-քրիստոնյա քաղաքակրթության նկատմամբ անթաքույց այլամերժությունը⁴¹: Ընդ որում, նրա գրական ժառանգության անգամ հպանցիկ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ իբրև Թուրքիայի քաղաքական և քաղաքակրթական համակարգային խնդիրների համադարման ներկայացվող նրա «Մեծ արևելքի» բանաձևն իր սուր ծայրով ուղղված է նաև հայերի դեմ:

ԱՉԿ իշխանության տարիներին, երբ սուննի իսլամական արժեքները «թուրքականության» ընդհանուր մշակութային բաղադրիչներից

³⁸ Kısakürek, *Kanlı Sarık*, 104.

³⁹ Համեմատության համար նշենք, որ Քրսաքյուրեքը միայն իր «Գաղափարական ցանցում» ոչ մուսուլմանների վերաբերմամբ օգտագործում է մոտ մեկ տասնյակի հասնող տարաբնույթ վիրավորական արտահայտություններ՝ սկսած իմաստային բացասական երանգավորում ունեցող «անհավատից» (*kâfir*), մինչև «վարդագույն հետույքով կապիկ» (*pembe kılıçlı maymun*): Տե՛ս Kısakürek, *Ideolocya*, 145, 172:

⁴⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս, օրինակ, «Մեծ արևելք» ամսագրում տարբեր տարիներին հրատարակված՝ «Միոնի իմաստունների արձանագրությունները» խորագրով հայտնի դավադրապաշտական կեղծիքի քրսաքյուրեքյան մեկնաբանությունները, ինչպես նաև Հենրի Ֆորդի «Միջազգային հրեականության» նրա կողմից կատարված թարգմանությունը Necip Fazıl Kısakürek “Siyon Hakimlerinin Protokolleri,” *Büyük Doğu*, Ekim 4, 1946 - Aralık 13, 1946; Necip Fazıl Kısakürek “Ford’un kitabı’nda Yahudi,” *Büyük Doğu*, Temmuz 29, 1949 – Ağustos 26, 1949: Հիշյալ տեքստերը վերահրատարակվել են Քրսաքյուրեքի՝ հակահրեական ուղղվածության ժողովածուում. տե՛ս Necip Fazıl Kısakürek, *Yahudilik - Masonluk - Dönmelik* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2006), 9-29, 60-81:

⁴¹ Հմմտ. Kısakürek, *Ideolocya*, 546-48; Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye'nin Manzarası* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2013), 73:

մեկից վերածվել են ազգի ինքնությունը պայմանավորող խորքային տարրի⁴², Քրսաքյուրեքն ու նրա գաղափարներն իրենց ամուր տեղն են գտել թուրքական քաղաքական խոսույթում. «*Իսլամիստ պոետ Նե-ջիփ Ֆազրլի Քեսաքյուրեքի ժառանգությունը... ուղենիշ է դարձել ոչ միայն Էրդողանի, այլև Թուրքիայի և՛ իսլամիստական, և՛ ազգայնական էլիտաների մի ողջ սերնդի համար: Նրանց երբեմնի մարզինալ գաղափարներն աստիճանաբար և ամեննին ոչ սքողված կերպով դարձել են «մեյնսթրիմ»*»⁴³: Ու թեև պահպանողականներն այժմ ավելի չափավոր են այդ թվում նաև ազգային փոքրամասնությունների թեմայի նկատմամբ իրենց մոտեցման մեջ, քննարկումների ընդհանուր համատեքստը շարունակում է մնալ Քրսաքյուրեքի ուղենշած տրամաբանության ծիրում⁴⁴:

**N. F. KISAKÜREK'S VISION OF THE 'GREAT EAST' AS AN
ARCHETYPE OF XENOPHOBIA WITHIN CONTEMPORARY TURKISH
ISLAMIC-CONSERVATIVE DISCOURSE
(on the example of anti-Armenian manifestations)**

*Arshak Gevorgyan*⁴⁵

The paper explores the ideological framework put forth by the unwavering Islamist ideologue Necip Fazıl Kısakürek and argues that his vision of the 'Great East' has, for decades, served as an archetype for out-group derogation directed towards non-Turkish minorities. Having revitalized Islam as a symbol of identity

⁴² Jenny White, *Muslim Nationalism and the New Turks* (New Jersey: Princeton University Press, 2013), 48; Cenk Saraçoğlu and Özhan Demirkol, "Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity," *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, no. 3 (September, 2014): 307, <https://doi.org/10.1080/13530194.2014.947152>.

⁴³ Տե՛ս Cornell, "Erbakan, Kısakürek.":

⁴⁴ Հմմտ. Michelangelo Guida, "Founders of Islamism in Republican Turkey: Kısakürek and Topçu," in *Intellectuals and Civil Society in The Middle East: Liberalism, Modernity and Political Discourse*, ed. Mohammed A. Bamyeh (London: I.B.Tauris, 2012) 129:

⁴⁵ Arshak Gevorgyan is an Assistant Professor at the Department of Turkic Studies of the Faculty of Oriental Studies at YSU. E-mail: arshak.gevorgyan@ysu.am, ORCID 0009-0006-5275-9977.

and a primary source for political thought, Kısakürek appeared to advocate policies of ethnic cleansing towards non-Muslim minority groups.

The article underscores the enduring impact of Kısakürek's ideas on Turkish politics and the evolution of Islamic conservatism in Turkey. It contends that the current Turkish president has been heavily influenced by Kısakürek and much of Erdoğan's populist political repertoire has been shaped by his ideology. Moreover, even in Erdoğan's treatment of ethnic minorities, a subtle influence of Kısakürek's ideas is noticeable.

By examining Kısakürek's pivotal work —"Ideological Network," alongside his literary and ideological contributions, the study seeks to uncover the manifestations of anti-Armenian sentiment. Overall, Necip Fazıl's overarching approach towards minorities can be succinctly encapsulated in his openly xenophobic slogan: "You either become one of us, or you simply depart from us!"

Keywords: *Necip Fazıl Kısakürek, Xenophobia, Denialism, Islamic Conservatism, anti-Armenian Sentiment, Ethnic Minorities in Turkey, Recep Tayyip Erdoğan.*

**ВИДЕНИЕ «ВЕЛИКОГО ВОСТОКА» Н.Ф. КЫСАКЮРЕКА КАК
АРХЕТИП КСЕНОФОБИИ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ
ИСЛАМСКО-КОНСЕРВАТИВНОМ ДИСКУРСЕ
(на примере антиармянских проявлений)**

Аршак Геворкян⁴⁶

В статье рассматриваются идеологические основы, выдвинутые неприемлемым исламским идеологом Неджибом Фазылом Кысакюреком, и утверждается, что его видение «Великого Востока» служило архетипом исключения аутгрупп на протяжении десятилетий, особенно в отношении национальных меньшинств в турецком обществе. Возродив ислам как символ идентичности и основной источник политической мысли, Кысакюрек выступал за политику этнических чисток в отношении немусульманских меньшинств.

В статье подчеркивается непреходящее влияние идей Кысакюрека на турецкую политику и эволюцию исламского консерватизма в Турции.

---

⁴⁶ Аршак Геворкян – ассистент кафедры Тюркологии факультета Востоковедения ЕГУ. Эл. почта: arshak.gevorgyan@ysu.am, ORCID 0009-0006-5275-9977.

Показывается, что действующий президент Турции испытал сильное влияние Кысакюрека, а популистский политический репертуар Эрдогана во многом сформировался под влиянием его идеологии. Более того, даже в отношении Эрдогана к этническим меньшинствам заметно тонкое влияние идей Кысакюрека.

Рассматривая ключевую работу Кысакюрека — «Идеологическую сеть» наряду с его другими художественными и публицистическими произведениями, была сделана попытка осветить проявления антиармянских настроений. В целом, общий подход Неджип Фазыла к вопросу о национальных меньшинствах можно кратко выразить в его откровенно ксенофобском лозунге: «Ты либо стань одним из нас, либо просто уходи от нас!».

Ключевые слова: Неджип Фазыл Кысакюрек, ксенофобия, негационизм, исламский консерватизм, армянофобия, национальные меньшинства Турции, Реджеп Тайип Эрдоган.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ayata B., Hakyemez S., The AKP's Engagement with Turkey's Past Crimes: An Analysis of PM Erdoğan's 'Dersim Apology', *Dialectical Anthropology* 37, no. 1, March 2013, pp. 131-143. <https://doi.org/10.2307/42635386>.
2. Bacik G., Seker S., Turks versus the West: Civilizational Populism in Turkey's Ruling Coalition, *Religions* 14, no. 3, March, 2023, pp. 1-18, <https://doi.org/10.3390/rel14030394>.
3. Baer M. D., An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic", *Jewish Quarterly Review* 103, no. 4, Fall 2013, pp. 537-539. <https://doi.org/10.2307/43298763>.
4. Bali R. N. Antisemitism and Conspiracy Theories in Turkey, İstanbul: Libra Kitap, 2013.
5. Cornell S. E., Erbakan, Kısakürek, and the Mainstreaming of Extremism in Turkey." Hudson Institute. <https://www.hudson.org/national-security-defense/erbakan-k-sak-rek-and-the-mainstreaming-of-extremism-in-turkey>.
6. Duran B., Transformation of Islamist Political Thought in Turkey from the Empire to the Early Republic (1908-1960): Necip Fazil Kısakürek's Political Ideas, PhD diss., Bilkent University, 2001.

7. Findley C. V., *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007*. New Haven: Yale University Press, 2010.
8. Genç K., Reading between the Lines: The Slow Reveal of Recep Tayyip Erdoğan's Grandiose Vision, *World Policy Journal* 35, no. 2, June 2018, pp. 47-55. <https://doi.org/10.1215/07402775-7085616>.
9. Guida M., Founders of Islamism in Republican Turkey: Kısakürek and Topçu, In *Intellectuals and Civil Society in The Middle East: Liberalism, Modernity and Political Discourse*, edited by Mohammed A. Bamyeh. London: I.B.Tauris, 2012.
10. MacLean G., *Abdullah Gul and the Making of the New Turkey*. London: One World, 2014.
11. Mardin Ş., Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazil and the Nakşibendi, In *Cultural Transitions in the Middle East*, edited by Şerif Mardin, pp. 189-213. Leiden: Brill, 1994.
12. Özkaya M. C., Fundamentalism, Anti-Semitism and the East-West Division from the Perspective of Necip Fazil Kısakurek, *Tarih ve Günce* 1, no. 3, Summer 2018, pp. 187-216.
13. Saraçoğlu C., Demirkol Ö., Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity." *British Journal of Middle Eastern Studies* 42, no. 3, September 2014, pp. 301-319. <https://doi.org/10.1080/13530194.2014.947152>.
14. Singer S. R. "ERDOGAN'S MUSE: The School of Necip Fazil Kısakurek." *World Affairs* 176, no. 4, November/December 2020, pp. 81-88.
15. Türk H. B., Demonization, Derision, Polarization: Turkish President Recep Tayyip Erdoğan's Political Rhetoric, In *Debasing Political Rhetoric: Dissing Opponents, Journalists, and Minorities in Populist Leadership Communication*, edited by Ofer Feldman, pp. 190-191, Singapore: Springer, 2023.
16. Umut U., Conservative Narrative: Contemporary Neo-Ottomanist Approaches in Turkish Politics." *Middle East Critique* 29, no. 3, May 28, 2020, pp. 275–90, <https://doi.org/10.1080/19436149.2020.1770444>.
17. White J., *Muslim Nationalism and the New Turks*. New Jersey: Princeton University Press, 2013.
18. Yavuz M. H. *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York: Oxford University Press, 2020.
19. Yılmaz İ., *Creating the Desired Citizen: Ideology, State and Islam in Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

20. Haznedaroğlu A., Necip Fazıl Kısakürek'in Tiyatro Eserlerinde Tarih." Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2012.
21. Kısakürek N. F., *Hitabeler*, İstanbul: Büyük Doğu, 1999.
22. Kısakürek N. F., *İdeolocya Örgüsü*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2005.
23. Kısakürek N. F., *Kanlı Sarık*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2005.
24. Kısakürek N. F., *Konuşmalar*, İstanbul: Büyük Doğu, 1994.
25. Kısakürek N. F., *Moskof*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1999.
26. Kısakürek N. F., *O ve Ben*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009.
27. Kısakürek N. F., *Tarih Boyunca Büyük Mazlumlar*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2010.
28. Kısakürek N. F., *Türkiye'nin Manzarası*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2013.
29. Kısakürek N. F., *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Han*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2013.
30. Kısakürek N. F., *Yahudilik - Masonluk – Dönmelik*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2006.
31. Kuru H., Türkiye'de Antisemitizm ve Büyük Doğu Dergisi, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2011.
32. Makas Z., Milli Birlik ve Beraberliğimizde Ozanların Rolü, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 11, no. 33, Kasım 1995, ss. 825-837.
33. Özdenören R., Necip Fazıl Kısakürek, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 6 – İslamcılık'ta*, editörler Tanıl Bora and Murat Gültekingil, ss. 136-156. İstanbul: İletişim, 2005.
34. Sakaoğlu S., Doğu Anadolu'daki Mezalimin Âşık Edebiyatına Yansıması, *Türk Kültürü Dergisi* 34, no. 403, 1996, ss. 675-684.